

Tajemství slov

Od začátku do konce / Mají *začátek* a *konec* něco společného? Určitě. Odvíjejí se od prastarého kořene kon-, který znamenal *kraj* nějaké řady, a to jak z jedné strany, tak z druhé. Brzy se to začalo rozlišovat. Ten, kdo *skonal*, ocitl se již na tom druhém konci, jeho dílo by mělo být *dokonáno*.

Je ovšem mnoho věcí, které mají dva konce, třeba kus provázku nebo cesta spojující dvě vesnice. A leccos dokonce bývá „bez konce“ – někdy veliká láska, jindy čekání na tramvaj. Ve skutečnosti všechno jednou skončí, dříve nebo později.

Jak dlouho takový konec trvá? Teoreticky by měl nastat v poslední vteřině vymezeného časového úseku, ale vnímáme to různě. Když jedeme vlakem celý den, trvá konec naší jízdy asi hodinu, po kterou vidíme za okny známou krajinu. Jestliže jízda trvá pár hodin, smrskne se její konec na nějakých deset minut, a teprve když jedeme jednu stanici tramvají, přijde konec opravdu nakonec. Konec cesty tedy přichází v závislosti na její délce, přestože na vystoupení z dopravního prostředku potřebujeme pokaždé stejné množství času.

Časy jsou vlastně dva. Jeden je náš osobní, který plyne pořád dál, druhý se neúprosně opakuje v hodinách, dnech, rocích, stále stejně. Ve svém osobním čase se oproti neúprosnému pravidelnému tikání hodin někdy „předbíháme“, jindy „zpožďujeme“. Člověk umí čas *ubíjet*, *předběhnout*, popřípadě se *v čase vrátit*. A někdy jakoby se *čas zastavil*, přestože vaše hodinky neochvějně šlapou dál. *Vyučovací hodina* mívá jen pětáctýřicet minut místo šedesáti, ale *soukromá hodina* jich může mít i sto dvacet. *Úřední hodiny* jsou v každém úřadu jiné, ovšem často tam úřední hodiny nemají, zrovna když potřebujeme něco vyřídit. *Propustit na hodinu* vás můžou za minutu, zatímco *těžká hodina* prvorodičky může trvat celý den.

Zub času hlodá všude, i když do mladých lidí se prý zakusuje pomaleji. Čas vyměřený člověku jde přesto pořád dál, až na konec. Zatím jsme naštěstí na začátku – ne-li života, tedy alespoň knihy.

Jak dlouhá je hodina? / Praslované asi neměli kalendář, aspoň o žádném nevíme. Slovem *čas* mysleli nejdřív plynutí času obecně. Už tenkrát jim ale čas nějak utíkal, podle jedné z teorií ho odvodili od slovesa *časati*, které znamenalo spěchat. Později se slovanské slovo *čas* začalo používat pro časový úsek – *hodinu*. Tak tomu bylo i ve staročeštině (a v některých slovanských jazycích to tak už zůstalo).

Synonymem času je *doba*, která se nejspíš odvíjí od indoevropského kořene znamenajícího vhodný. A přes „vhodnou dobu“ se dostaneme k *hodině*, která se odvíjí od *hodu*, svátku vhodného k hodování. Teprve po oddělení jednotlivých slovanských jazyků se některé významy „rozostřily“. Zatímco Čechům a Slovákům dnes trvá *hodina* čtyřiaadvacetinu dne, jižním Slovanům se *godina* táhne rok (od hodů po hody).

Naše slovo *rok* vzniklo z *rekti* (to, co je řečeno, domluveno) a v srbštině i chorvatštině znamená tolik co *lhûta* (vyřčený termín), v ruštině pro změnu *osud* či *úděl* (to, co je „domluveno“ předem). Jen u nás a v blízkém okolí představuje rok dvanáctiměsíční období, patrně díky zdejší oblíbě lhûty do roka a do dne (tak proklel Jan Sladký Kozina Lomikara v Jiráskových Psohlavcích). V množném čísle neříkáme *roky*, ale spíš *léta*, a myslíme tím každoroční návraty teplého ročního období.

Slovanský čas se tedy může scvrknout v *hodinu*, ale *hodina* může nabobtnat v *rok* a *léta* často zahrnují kromě „lét“ i jara, podzimy a zimy. A to nemluvíme o středoevropském čase, podle nějž si řídíme hodinky, ani o čase minulém, přítomném a budoucím v češtině. Na to zkrátka nemáme čas.

Jak dlouhý je den? / Umíme jazykově vymezit stáří? *Mladší* je méně let na světě než *starší*, a když se něco stane *dříve*, je v kalandáři *menší* (nižší) letopočet, než kdyby se to stalo *později*, a přece ten, kdo se narodil dříve, není mladší, ale naopak starší než ten, kdo se narodil později. Mladší archeologický nález byl

„Mají začátek a konec něco společného? Určitě. Odvíjejí se od prastarého kořene kon-, který znamenal kraj nějaké řady, a to jak z jedné strany, tak z druhé. Brzy se to ovšem začalo rozlišovat. Ten, kdo skonal, ocitl se již na tom druhém konci, jeho dílo by mělo být dokonáno. Zatím jsme naštěstí na začátku - ne-li života, tedy alespoň knihy.“

nalezen později než starší nález. Mladší doba kamenná přichází po starší době kamenné, ačkoli Země byla ve starší době kamenné mladší než v mladší době kamenné. Záleží na tom, k čemu se vztahujeme.

To ovšem zdaleka není jediná záludnost tohoto typu. Přemýšlejme o slovním spojení *vyšší tlaková níže*. Znamená vyšší níže ještě větší, tedy ještě nižší níži, anebo to lze chápat tak, že tlaková níže už není tak nízká jako ta nejnižší, protože o něco stoupla?

Podobně matoucí může být pro člověka, který nezná příslušný odborný termín, *vyšší a nižší zeměpisná šířka a délka*. Vyšší šířka? Šířka má být širší! Vyšší délka? Délka má být delší! A co třeba taková *úzká silnice*? Každá silnice má být *silná*, tedy široká, *úzká* je leda tak *úžina*. Není ta čeština nějak složitá?

Nejkrásnější slovní paradox mi nabídl jeden matematik: „Pracuji 24 hodin denně, a když to nestihnu, tak to musím dohonit v noci.“ Vy ovšem víte, že den má buď 24 hodin (od půlnoci do půlnoci), nebo 12 hodin (od rána do večera), anebo o něco více či méně než 12 hodin (podle toho, jak kdy vychází a zapadá slunce). To poslední uznávali již naši slovanští prapředkové (slovo *den* se odvíjí od kořene, který znamená *svítit*).

Jak tedy je den dlouhý? Přece pokaždé jinak, záleží na tom, jak je formulována věta, v níž o dni mluvíme.

Tři oříšky bez Popelky / Mám tři oříšky a chci jich mít jednu tolik, anebo mám tři oříšky a chci jich mít dvakrát tolik. Kolik jich budu mít? V obou případech šest! Jak je to možné? Není problém ve slově *tolik*? Není. V prvním i druhém případě zastupuje slovo *tolik* původní počet oříšků, tedy tři. A musí každé *krát* znamenat toliké opakování, kolikeré udává první část složené číslovky? Musí. Přitom v první větě jsou vzaty tři oříšky jedenkrát, v druhé větě dvakrát, a přesto je výsledný počet v obou případech stejný, tedy šest.

Zeptejme se jinak: Je výsledný počet oříšků součinem, nebo součtem? Dospět k němu lze jak *násobením* (dvakrát tolik), tak *sčítáním* (jedenkrát tolik plus ještě jedenkrát tolik). V prvním případě jde tedy o *součet*, v druhém o *součin*.

Slovní spojení *jednou tolik* vzniklo v dobách, kdy trhovci ještě neznali násobilku, ale uměli přidat (přičíst) *ještě jednou totéž*. Číslo *jedna* mělo důležitou úlohu, souvisí s ním i sloveso *jednat*, tj. sblížovat až do jednoho bodu mínění prodává-

jícího a kupujícího. První žádal mnoho, druhý nabídl málo, postupně slevovali, až nakonec *byli zajedno*.

Ve škole musíme uvažovat v násobcích, jestliže mám tři oříšky, pak šest oříšků je dvakrát tolik. Zároveň je ale dobré znát ten prastarý způsob přičítání, který se používal v dobách, kdy ještě lidé neznali násobilku. Narazíme na něj v českých pohádkách nebo ve starší literatuře. Slova neberme doslova. Kdo přibral jednou tolik, může vážit dvakrát tolik. Kromě přísné logiky potřebujeme v uvažování o češtině i trochu vnímavosti. Kupec prodává, ale prodavač nekupuje.

Stará mladá / Se stářím je spojena spousta problémů, včetně těch jazykových.

Jak staré jsou *staré noviny*? Podle názvu jsou nové, ale jak dlouho? Už druhý den jsou z nich spíš „stařiny“ (tak se jim samozřejmě neříká, *stařina* je leda tak neposečená loňská tráva), vhodné nanejvýš na zabalení bot. V této podobě pak mohou přetrvávat libovolně dlouho, ale po celý svůj život už budou staré.

Naproti tomu *starý mládenec* může být starý, ale nemusí, stačí když je už trochu starý na to, aby byl ještě mládcem (svobodným mužem). A co třeba *stará mladá*? Ta ani stará být nemůže. Je poměrně mladá, i když na své mládí trochu staře vypadá, staře se chová, češe a obléká. Když se vás někdo zeptá, jak jste staří, neznamená to, že jste staří – kdybyste byli opravdu staří a sešlí, zdvořilý člověk by se na vaše stáří neptal.

Starý ale vždycky neznamenal sešlý. Přídavné jméno *starý* souvisí se slovesem *stát* a znamenalo tolik co vzrostlý, dozrálý, tělesně vyspělý, pevně stojící, tuhý (zesláblý *stařec* byl spíš *vetčný*). Opakem bylo přídavné jméno *mladý*, které souvisí s latinským *mollis* – *měkký, jemný*, ještě nepevný (v italském hudebním názvosloví *moll* označuje tklivé tóniny, česky měkké.)

Zkrátka kdyby vám snad jednou připadali vaši rodiče už trochu staří, vzpomeňte si, že to kdysi znamenalo „pevně stojící“.

Od kdy existuje metr / Metr, jímž měříme dnes, je poměrně mladý. Ve Francii byl *mètre* zaveden r. 1790, ale v Čechách se začal používat až r. 1872, kdy se stal součástí Mezinárodní soustavy SI. Odvozen byl z řeckého *métron*

(míra, měřidlo). Příbuzný *metronom* je přístroj sloužící k udržení pravidelného tempa v hudbě, *metrum* je „míra verše“ v básni atd.

Že se dřív neměřilo? Ale měřilo! Většinou se k měření používaly části lidského těla, například *loket*, *palec*, *stopa*, *dlaň*, *sáh* (to, co člověk obsáhne rozpaženými rukama) nebo *píd'* (to, co obsáhnete napnutými prsty). Víte, jak se pohybuje pídačka? Podobně kdysi trhovci měřili kupované zboží, tapali po něm napnutými prsty a svá tápnutí sčítali. Že to nebylo moc objektivní, protože každý má jinou ruku? To máte pravdu. Nakonec však musel každý trochu slevit, jinak by zboží neprodal.

Je tu ale jedna záhada, totiž jak se slovo *metr* dostalo do české literatury už v polovině 19. století, kdy se u nás metrem ještě neměřilo. Například v Babičce Boženy Němcové (1855) čteme: *Ta kovárka, to je metr!* Prozradím, že v tomto případě vůbec nejde o francouzské slovo *mètre*, nýbrž o (rovněž francouzské) *mâitre* – mistr, učitel, borec (které souvisí s dnešním titulem absolventa vysoké školy *magister* (z lat. *magister* – představený, správce, učitel). Francouzština má totiž mnoho slov pocházejících z latiny. Jestliže byl někdo *metr v šavli*, bylo lepší se mu vyhnout. Z *mâitre* se pak význam přenesl na energického člověka, a posléze i na „příliš energickou ženu“, *metrníci*. Ta snad ale podle zlých jazyků mohla být inspirována „Metrniškou“, nadměrně energickou manželkou rakouského ministra Metternicha, jak alespoň tvrdí rakouský badatel Karl Treimer.

Zkrátka nemusí být metr jako metr ani dnes, navzdory Mezinárodní soustavě SI.

Kánon a kanón / Délka samohlásek se může v odvozených slovech všelijak měnit. Spousta lidí se ptá, proč se píše *výjimečný* (lépe by se jim líbilo *vyjímečný*). Zkusme společně hledat vysvětlení. *Výjimka* je podstatné jméno odvozené ze slovesa *vyjímat*. Tahle skupina odvozenin má nepravidelnou délku samohlásky buď v předponě, nebo v základu. Představme si to jako „přelévání“ délky z jedné strany na druhou. Jestliže se dluží samohláska v předponě, je následující slabika krátká (např. *výpustka*), když ale samohláska v předponě zůstane krátká, objeví se dlouhá samohláska v základu (např. *vykládka*).

U názvů nástrojů a technických zařízení utvořených ze sloves příslušné činnosti, jako jsou *vývrtka*, *výhybka*, *výpravka*, je „přelévání“ krátkosti v délku sto procentní. U názvů odvozených z dějů je to složitější: někdy se dostane dlouhá samohláska do předpony (*vývěska*, *výpustka*), jindy zůstane ve kmeni (*vyhláška*).